

Чукаєва В. О.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії держави і права,
конституційного права і державного управління
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВИ В СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У XIII–XV ст.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF STATE INSTITUTIONS IN THE EASTERN SLAVS IN THE XIII–XV CENTURIES

Стаття спрямована на вивчення встановлення особливостей формування такої системи державного управління на Русі, як васалітет, та зміни його змісту в період включення східнослов'янських земель у складі Монгольської імперії, а згодом і Золотої Орди.

Ключові слова: *система васалітету, васал, сюзерен, двірсько-вотчине феодальне управління, удільно-вічова система управління, ярлик.*

Статья направлена на определение особенностей формирования системы государственного управления на Руси – вассалитета. Рассматривается изменение содержания системы вассалитета в период включения восточнославянских земель в состав Монгольской империи, а впоследствии, с ее распадом, – Золотой Орды.

Ключевые слова: *система вассалитета, вассал, сюзерен, дворово-вотчинное феодальное управление, удельно-вечевая система управления, ярлык.*

The article considers features of formation of public administration in Russia-vassal. Change of the system of vassalage in the lands of Russia in part of the Mongol Empire and later in the Golden Horde.

Key words: *systems vassalitet, vassal, an overlord, dvor – baronie management of the feudal lords, destiny-veches management system, yrlyuk.*

Проблема генезису держави в східних слов'ян, а особливо української, є дискусійною і поки що далекою від остаточного вирішення. Пояснюється це не стільки відсутністю вагомих наукових здобутків, а скільки зайвою тенденційністю у висвітленні вузлових питань почасти заідеологізованими підходами до історичного буття східнослов'янського етносу. Ефективність пізнання історичного досвіду державотворення багато в чому залежить від того, наскільки об'єктивно і без ідеологічних і політичних стереотипів відбудеться переосмислення логіки розвитку української державності.

Слід зазначити, що на сьогодні немає жодного наукового дослідження системного характеру з проблем особливостей історичного розвитку державності України в контексті євразійської цивілізації, складовою частиною якої є тюркські народи. Аналіз літератури з даної проблематики дає підстави стверджувати, що дана тема вивчена частковими фрагментами в системі узагальнюючих історичних та історико-правових дослідженнях [1].

Тому основною метою статті є спроба з'ясувати основні особливості розвитку інститутів держави східнослов'янського етносу в контексті євразійської цивілізації з середини XIII–XV століття. Саме в цей час відбувається розвиток культури тюркських народів – а саме період існування Монгольської імперії. Ця імперія у XIII ст. до своєї території включила землі східнослов'янських держав Русі, що вплинуло на розвиток їх інститутів держави. Треба зазначити, що східнослов'янська цивілізація має свої особливі форми культурного, соціального

і політико-правового існування, що були проявом її власної творчості і стали надбанням світової історії. При цьому особливість знаходження держав східних слов'ян визначила багатогранний вплив двох типів цивілізацій – євроатлантичної та євразійської. Тому на сьогодні в умовах процесів світової глобалізації і європейської інтеграції є також проблема вибору Україною шляхів інтеграційного розвитку з необхідним збереженням державного суверенітету та особливих рис національної правової системи.

Також зараз у сучасній юридичній науці історико-теоретичного циклу подібні дослідження необхідні з огляду створення нової демократичної за змістом системи права України, яка б мала реальний механізм правового регулювання, а не декларативний. Визначення причин існування законів, які в суспільстві не діють, можливо тільки під кутом зору інтересів людей як суб'єктів історичного розвитку. Щоб розв'язати цю проблему з отриманням ефективних результатів механізму правового регулювання суспільних відносин, необхідно проаналізувати умови і особливості розвитку, дії державних інститутів у забезпеченні цього регулювання [2]. У рамках будь-якого історичного періоду розвитку форм державності відбувається процес інституалізації державної влади – створення системи державних посад (наприклад: князь, воєвода, тисяцький) та органів (віче, з'їзд князів, пана-рада) для управління суспільством. Саме держава існує в реальності суспільства як інститут. Держава як інститут включає у своє поняття змісту реалізований засіб управління як усвідомленої дії в умовах ієрархізованого суспіль-

ства. Засіб управління включає систему опозицій, яка в наукових дослідження визначається системою «верхів» і «низів», а також організацією прийняття управлінського рішення у формі нормативно-правових актів. Ця система державного управління в даний період знаходиться ще й у системі владарювання Монгольської імперії.

Інституалізація державної влади XIII–XV ст. базується на соціально-економічних особливостях розвитку суспільства під назвою «феодалізм». Сама категорія «феодалізм» у науковій літературі в основному визначається як ієрархічно-побудована піраміда вертикальних зв'язків, які виражаються у васально-сеньйоріальних відносинах [3, с. 5, 283]. Тип таких відносин сформувався в східних слов'ян ще у XII столітті. Це доба розквіту феодальної культури й оформлення такої соціальної групи, як спадкова аристократія («удільні князи», «боярь»). Основою походження цієї аристократії стала князівська воєнна дружина або група правлячої верхівки племені – вожді, старійшини. Вони перетворились на справжніх можновладців-аристократів, які відігравали провідну роль у політичному житті Русі. У цей час відбувався бурхливий ріст міст, що впливало на економічний розвиток східнослов'янського етносу [4]. Специфіка середньовічних міст того періоду була в тому, що вони були не тільки центром торгівлі і ремесла, а й адміністративними центрами. Нечисленні й розпорознені раніше ремісники та купці як соціальні верстви тепер у містах почали консолідувались й самоорганізувались, що давало змогу проводити свої економічні інтереси на рівні державного управління. Поряд із цим відбувалось посилення економічної і політичної влади великих землевласників, які повністю заволоділи всіма інститутами державної влади, мали монополію формування системи правового регулювання суспільних відносин. Це дало змогу контролювати все виробництво і дохід з нього. У добу феодалізму єдиним значним видом багатства була земля із селянами, тому будь-яка соціальна група залежала від права володіння нею, і саме система владарювання також залежала від права володіння землею. Основним землевласником тоді був князь, тому в системі державного управління це був основний інститут державотворення. Але при цьому потрібно визначити, що всі князівства малу таку систему державного управління: князь, князівська рада, віче. Хоча такий інститут, як «віче», все ж таки дуже обмежувався владою князя [5]. Князівська рада – стійкий інститут політичного ладу у феодальній Русі – функціонувала як верховний орган держави. До компетенції ради належали питання правотворчої і виконавчої діяльності державного управління. Також за участю ради князь здійснював судочинство. Адміністративна система на Русі базувалась на десятинній системі управління (тисяцькі, соцькі), дружині і народному ополченні. Водночас існувала система двірсько-вотчиного феодального управління. Джерелом формування такої системи стало закріплення права князя розпоряджатися незайнятими землями для нагородження за службу князю дому,

які потім оформлювались і мунітетами – це і стало основою системи «сюзерен-васал». Специфікою розвитку системи «сюзерен-васал» на Русі є існування родових відносин між сюзереном і васалом. Сюзереном, як правило, був батько, а васалами – сини-княжичі. Легітимність відносин у системі «родового сюзеренітету» забезпечувалась сакралізацією всіх сторін життя феодального суспільства. Княжа влада в цьому суспільстві сприймалась як сакральна якість, причому не окремої людини, а цілого роду як єдиного цілого («золотий рід») [6]. Влада була неподільною, рівномірно розподілялась між усіма представниками правлячого роду, і земля теж була єдиною сакральною належністю цього роду, що є суттю феномену «родового володіння» і особливістю системи державного управління. Створення уділів на основі «родового сюзеренітету» якісно відрізняється від васалітету в класичному європейському варіанті. Система уділів – не ієрархічні відносини панування і підлеглих на основі земельного панування, а передавання доходів із неї – як пожалування-кормління. При цьому передавалась у кормління не власне земля, а територія волості з правом збирання податків з населення, яке існувало на цій території. Таким чином, надавались економічні права васалам, а не політичні. З поглибленням процесу феодальної роздробленості на початку XIII ст. система васалітету можна визначати як удільно-вічовий, коли основним змістом між князівських відносин стає юридично закріплене поняття вотчинних володінь. За доби розробленості Русь існує як сукупність кількох тисяч дрібних і крупних вотчин. У цілому в нових історичних умовах Русь розпалась на окремі самостійні князівства. Серед них найважливішу роль відігравали Новгородська земля, Галицько-Волинське й Володимиро-Суздальське князівства.

Володимиро-Суздальське князівство – безпосередній попередник Московської держави. Саме в цьому князівстві формувался інститут влади за схемою централізації управління в руках однієї особи – князя. У цих землях Русі абсолютна влада монарха, започаткована Андрієм Боголюбським. Усі стани у тому числі й найвища аристократія, вважалися «государьвими хлопами». Остаточою абсолютна влада на цій території затвердилась у часи монгольського панування, які встановили свою систему владарювання – сюзерен-васал. Де сюзерен – не власник удільного князівства із «золотого роду князів» Русі, а власник такого нормативного акту як «Ярлик» великого хана Монгольської імперії (пізніше Золотої Орди). Воля великого хана – норма закону в управлінні державою, а «Ярлик», затверджений ним, – основний закон дії князів на території уділів. Хан має право на власність уділів-улусів імперії, а князі – намісники великого хана на цих територіях. Ця система стала основою формування у Володимиро-Суздальському князівстві моделі державного управління необмеженого самодержавства і деспотії східного типу.

У цілому система вотчинних володінь, яка почала складатись, отримала юридичне закріплення на

Любецькому з'їзді, який заклав основи руйнування «родового сюзеренітету» і виникнення нового типу земельної власності князівської (отчине право), а не колективної «золотого роду князів». Це сприяло подальшій децентралізації Русі. Одночасно із цим і внаслідок цього відбувалося дроблення політичного суверенітету з обмеженням юрисдикції великого князя Київського уділа й розширення боярського васалітету. Така обставина зумовлювалася існуванням князівського й боярського землеволодіння, яке постійно знаходилося під контролем системи влади Монгольської імперії. Генеалогічно феодалне боярство належало до економічно міцної племінної аристократії, що феодалізувалась. Свій матеріальний добробут перш за все забезпечувала за рахунок доходів від селянських повинностей.

Найвпливовішим було боярство Новгородської і Галицько-Волинської земель. Це пояснюється особливістю процесів розкладу родоплемінних відносин й географічним розташуванням даних територій, що обумовило особливість формування економічних й політичних стосунків у суспільстві. Так, О. Субтельний, М. Грушевський вважали, що наявність впливової державної влади бояр пояснюється їхнім нетрадиційним походженням, на відміну від боярства інших князівств, – формування галицько-волинської аристократії на основі місцевої племінної знаті [6]. Своє право на приватну власність на землю боярство отримало не від князя, як це було характерно для більшості земель Русі, а завдяки узурпації общинних земель. Тільки з правління князя Романа Мстиславовича 1199 р. була приборкана боярська політична еліта, яка постійно намагалася поширити свій вплив на всі сфери правління. Як єдиний політичний організм Галицько-Волинська держава функціонувала впродовж 1199–1284 рр., що стали кульмінаційними в її розвитку. Поступово ослаблення і занепаду вона зазнала впродовж 1264–1349 рр., коли феодалні війни й слабкість князів золотого роду із-за внутрішніх війн за владу ханів Золотої Орди обумовили втрату її суверенітету.

Оскільки князівська влада була головною силою, що могла протидіяти боярству, останнє не зупинилося перед її повною ліквідацією. Із втратою династії в Галицько-Волинській державі утворився політичний вакуум. Із цього часу починається тривала боротьба між її сильними сусідами – Польщею, Угорщиною і Литвою – за галицько-волинські землі.

Таким чином, володарі земель Русі, які увійшли в склад Монгольської імперії, отримали статус васала, що вплинуло на родинні відносини в системі державного управління князівствами, вони стали підданими. Тобто відносини в системі державного управління відбувалися не на принципі «старшинства», а на принципі командно-адміністративного керування, що обумовлено було жорсткою ієрархічною структурою (вертикаль влади) Монгольської імперії, а потім, після її розпаду, і Золотої Орди. Хан Золотої Орди керував Руссю за допомогою князів, які стали його васалами. На це вказує ряд обов'язків, які повинні вони були виконувати: виплачувати хану дань («виход»), «поплужное», «ям»; жителі

руських земель повинні були утримувати ординських послів, численників, баскаків, які виконували контрольно-управлінські обов'язки на цих землях; поставка ратників у військо хана; з 1243 р. склалася система, за якої кандидатура великого князя затверджувалась в Орді через процедуру вручення йому права (ярлика) на князівство, яке дарувалось ханом. Тобто ми бачимо формування нової системи сюзерен-васал, де васал – удільні князі. В умовах васальної залежності східнослов'янських земель від золотоординських ханів подальший хід їх розвитку закріпив владу великого князя як верховного правителя і привів до преобразовання всіх його підданих у холопів, тобто слуг, які знаходяться повністю під владою свого правителя. Тобто складеться система жорсткої форми підданства – міністеріалітету, яка не дозволяє феодалам зберегти свої політичні права і привілеї, а тож гарантії проти свавілля глави держави [7, с. 86]. Активне втручання монголо-татар у процес державного управління на Русі сприяло посиленню великокнязівській владі. Це пояснювалось тим, що викачка дані із земель Русі важливу роль відігравав примус. У такій ситуації, пригноблюючи ініціативу знизу, влада вимушена була переймати на себе все більше організаційних функцій. Поступово князі переходять до ліквідації самостійності «середнього рівня» феодално-державної ієрархії. Природною опорою і воєнною силою в системі державного управління східного слов'янства стає воєнно-службовий прошарок феодалного суспільства, який отримував під час своєї служби отримував винагороду за свою роботу землю. Ця нагорода мала форму «кормлення», а не власності, тому державна влада прагнула спиратись на силу «кормленців», а не на власників. Ці групи – «кормленці» і службовці – поступово становились основою в системі управління з жорсткою ієрархією і розвинутою владою глави держави.

Таким чином, формування інститутів державності у східних слов'ян мало тенденцію створення феодалних монархій у подоланні сепаратизму місцевих династій і місцевої знаті, підкорення приєднаних територій безпосередньо великокнязівській адміністрації шляхом розміщення по градах загонів дружинників і передачі влади князівським намісникам, які призначались, як правило, із представників князівської родини. Феодална Русь – Київська держава – не була ізольована ні від країн Заходу, ні від країн Сходу, зумівши сприйняти як візантійську релігійну і політичну культурну традицію, так і західно-європейські суспільно-політичні інститути, пристосовуючи їх до потреб власного життя. На Русі до монголо-татарського нашестя в державному житті домінували європейські форми договірних відносин (ряд), обмеження монархічної влади (змішана форма правління, яка поєднувала монархічні (князь), аристократичні (боярство) та демократичні (віче) риси правління), територіальну децентралізацію, близьку до федеративних засад, самоврядування міських громад. Потрібно також враховувати в специфіці розвитку форми держави в східних слов'ян наявність великої території, що надавало особливі умови для розвитку

феодалних відносин. Умови економічної та комунікативної тональності не сприяли оптимальному розвитку існуючих економічних, соціальних і політичних механізмів, здатних забезпечити створення міцних підвалин єдиної багатоетнічної державної структури, особливо в умовах, коли кочовому світі створювались централізовані ранньофеодалні державності. Великий князь був главою держави, символом її стабільності. Водночас, як показують факти з літописних джерел, юридична практика часів роздробленості не випрацювала чіткої системи міжкнязівських відносин із приводу права на главу держави [8]. Якщо поняття «вотчина» хоч якось було унормоване, то принцип «старійшинства» практично не мав жодного юридичного обґрунтування. Моральні ж його підвалини часто порушувались, і тоді великим князем ставав той, хто мав право сильного, а не за правом старшинства. Тому влада великого князя була номінальною, але титул «великий князь» давав право будувати систему правління «сюзерен-васал», але при цьому реальний механізм правового регулювання ієрархії підкори і контролю на території базувався на основі «службової системи». Саме ця система давала князю відігравати важливу роль у становленні власне феодального землеволодіння на основі умовних держань [9, с. 232]. Отримуючи волюсть, князь був зобов'язаний сюзерену, що наділив його, особистою відданістю. Сюзерен мав право за невиконання договірних умов відібрати волюсть. «Земля» в домонгольській Русі – це територія, на яку поширювалась влада князя, його юрисдикція, що не завжди збігалася з його правами власника. Розподіл волостей було прерогативою старшого князя,

який, обіймаючи головний у землі стіл, був володарем і волості, що належала столу. Це давало підставу для дослідників охарактеризувати феодализм на Русі як державний, який полягав у державному підпорядкованні земельних володінь, що роздавалися князем відповідної землі не як приватним власником, а як главою держави. На Русі існували дві основні форми земельної власності – повна відчужувана власність, що утворювала домен князів і бояр, і «волюсть» – власність умовна, тимчасова, невідчужувана, що поступово трансформувалася в дійсне повне право приватної власності на землю шляхом передавання її у спадок на основі іменних грамот. Тому особливістю васалітету Русі було те, що зв'язки великого князя київського з князями-намісниками були внутрішньо корпоративними, тоді як його зв'язки з князями підкорених племінних князів-земель (до їх скасування) мали зовнішньополітичний характер. Еволюція князівсько-васальних відносин на Русі відбувалась від васалітету, заснованому на пожалуванні даней, до васалітету, заснованому на пожалуванні кормлінь. Йдеться про те, що передавання служилому боярству в кормління передавалась не територія, а право збирання доходів із населення, що мешкало на цій території. Умови васалітету як внутрішнього соціального явища були лише взаємовідносинами великих князів з їх намісниками-князями. Тобто васалітет збігався із сімейними стосунками. У цьому зв'язку, на відміну від країн Західної Європи, Русь не знала періоду сеньйоральної монархії. Але ця система мала схожі риси сюзеренітету Монгольської імперії, до складу якої увійшли землі Русі після монголо-татарської навали.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Музиченко П.П. Історія держави і права України. Навчальний посібник / П.П.Музиченко. – К. : Знання, 1999. – 661 с.
2. Заруба В.М. Історія держави і права України / В.М.Заруба – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Іванов В.М. Історія держави і права України. Підручник / В.М. Іванов. – К. : УП НАНУ, 2013. – 289 с.
4. Чукаєва В.А., Артеменко Л.В. Тип правової системи України / В.А. Чукаєва, Л.В. Артеменко // *Visegrad journal on human rights*. – 2016. – № 2/2. – Р. 172–177.
5. Осокін Н.А. Історія середніх віків / Н.А. Осокін. – Мінськ : Харвест, 2003. – 456 с.
6. Чукаєва В.О. Особливості розвитку інститутів місцевого самоврядування у східних слов'ян X-XII ст. / В.О. Чукаєва // *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. – 2016. – № 5. – С. 172–176.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол. П.С. Сохань. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 4. – 585 с.
8. Чукаєва В.А. Русские княжества и Золотая Орда / В.А. Чукаєва. – Дн-ск : Наука и образование, 1998. – 178 с.
9. Астайкин А. Летописи о монгольских вторжениях на Русь / А. Астайкин // *Русский разлив*. – Т. 2. – М. : Восток, 1999. – С. 456–554.
10. Славянская энциклопедия: В 2 тт. Т.1 А-М / Авт.-сост. В. Богуславский. – М. : Олма-Пресс, 2002. – 784 с.